

Beke József

„Fénylik mint nap, sajog mint arany”

1

E kis idézet két megállapítása közül a második ma már értelmetlennek tűnik. De régi nyelvünkben bizonyára értették, mert egy valahai ismeretlen költő alkotásában így találta Arany János, s a *sajog* igének ez a ma már elavult, 'ragyog, csillog, fénylik' jelentése annyira megtetszett neki, hogy műveiben kétszer is ebben az értelemben használta. S ha így használta, bizonyára oka is volt rá. Vajon mi vezethette tollát, amikor a *sajog* szavunknak ezt a régen elfelejtett értelmét feléleszteni kívánta? A válasz kiderül a költő egyik leveléből.

Tudjuk, hogy amikor a költő egyik legnagyobb balladáját, a *Tetemre hívást* elkészülte után hamarosan egyik barátja, Szász Károly a Kisfaludy Társaság ülésén felolvasta, a jelen lévő költők és irodalmi szakemberek között azonnal vita alakult ki a szöveg egy-egy kifejezését illetően. Ezen a remekművön a kor olyan elméi folytattak vitát, mint Greguss Ágost és Lehr Albert. Hát még a költői nyelv magasabb régióiban kevésbé járatos olvasók mennyi kérdőjelet tehettek ennek a nagyszerű balladának homályos részei, egyes szavai mellé!

Az egyik vidéki úrhölgy, aki szavalás céljából alaposan meg akarta érteni a *Budapesti Szemlé*ben frissen megjelent verset, vette is a bátorságot, és levélben érdeklődött Arany Jánosnál a balladában előforduló némely kifejezés helyes értelmezéséről. A költő válaszeleveléből tudjuk, hogy az illető hölgy sajtóhibának vélte például ebben a sorban az első szót: „*Állata őrzeni négy alabárdost*”. A költő udvarias válaszában így világosította föl az érdeklődőt: „*Állat régiesen épen azt teszi mint állít (mint fogat, befogat) s nem sajtó-hiba.*” (Arany korában ez elég lehetett, ám hogy ma is teljesen világos legyen: az *állata* múlt idejű alak: *állított*.) Aztán még hozzátette költői felfogásának, ars poeticájának egyik fontos alapelvét: „*A régies tárgyat régies nyelv emelni szokta.*”

2

Ennek megfelelően Arany a múltban gyökerező, történeti témájú műveiben általában arra törekszik, hogy a régi világ hangulatát a múltbeli nyelv kifejezéseivel is érzékeltesse, vagyis tudatosan archaizál. Ez a módszer voltaképpen azt jelenti, hogy lényegesnek tartja a téma és a megfogalmazás, a történelmi tárgy és a múlt nyelvi világának kifejezésmódja közötti művészi harmónia megteremtését alkotásaiban.

Arany a történeti tárgyú műveikhez nemcsak eseményeket, személyeket keresett a régi magyar történelem lapjain, hanem szavakat, kifejezéseket is, amelyek szinte hitelesítik az eseményeket és a személyeket, ezáltal mintegy megszólaltatja a múltat.

Természetes tehát, hogy például a hun-magyar mondavilágba kalauzoló műveinek egyik kiváló darabjában, a *Buda halálában* bőségesen alkalmaz olyan szavakat, amelyek a magyar nyelvi múlthoz tartoztak, s megértésükhöz ma már értelmező magyarázat szükséges. A költő ilyenkor gondos jegyzetben tájékoztatja olvasóit: „*Joh, vagy jonhó. Régi szó,*

jelent a nemesebb belrészeket. Arany J.” (I. ének); illetve: „A szekér juha is hihetően joha volt, belrésze. Arany J.” (VII. ének). (Ez a „jonh” kifejezés megjelenik már az *Ómagyar Mária-síralom* címen ismert legelső magyar verses nyelvemlékünk szövegében is.) Jellemző, hogy a *Buda halálához* a költő több mint negyven hasonló magyarzó jegyzetet csatolt.

Erdeklődésének ugyanilyen bizonyítéka az alábbi jegyzet is, amelyben szintén egy magyar nyelvemlékre támaszkodik: „*Régi pogány-magyar nő-nevet alig-alig talál az ember. Én a Váradi Regestrum¹ magyar jelentésű neveiben véltem ilyesek nyomára akadni, hol Gyöngy, Gyönyörű stb. fordulnak elő mint nőnév. Így lőn szerkesztve a Gyöngyvér, mely annyi, mint gyöngy-testvér. Arany J.*” (III. ének)

Hogy Arany közismert alapos fölkészültségéhez hozzátartozott a régi magyar nyelv iránti érdeklődés, annak ugyancsak konkrét bizonyítéka a következő adat is. A nagykőrösi tanársága után fennmaradt saját kezű iskolai iratai között találunk egy jegyzetet², amelyet a gimnázium igazgatóságához 1854. november 26-án nyújtott be azokról a könyvekről, „mellyeket alulírt mint szakához tartozókat, a helybeli iskolai könyvtár részére, mindenek előtt meghozatni ajánl”. Ennek 2. pontja így szól: „*Régi Magyar Nyelvemlékek. Kiadja a Magyar Tudós Társaság I., II., III. kötet és a nem sokára megjelenendő IV. kötet.*”

3

A fentiek jól mutatják a költő jártasságát a régi nyelv területén, így természetes tehát, hogy ismer és korfestésként fel is használ olyan szavakat, amelyek elavultak, a köznyelvben nem használatosak, esetleg jelentésük meg is változott. Amikor ezeket verses műveibe beépíti, lehet olyan szándéka is, hogy megmenti őket a végleges elmúlástól. Így történhetett ez a *sajog* ige esetében is: Arany két verses műve is megőrzi azt, hogy ez az ige nemcsak kellemetlen érzést, hanem szépséget, fényességet, csillogást is kifejezett valaha. Nézzük a két példát, s kiderül, vajon mikor és honnan tudta meg a szónak ezt a régi, elavult értelmét.

Közismert, hogy Arany János a Toldi-trilógia három egysége közül először az elsőt (*Toldi*), majd a harmadikat (*Toldi estéje*) írta meg, de a középső rész, a *Toldi szerelme* csak jóval később, halála előtt jelent meg, bár megírásához többször is hozzáfogott. Azt is tudjuk, hogy többek között már Petőfi is levélben³ így biztatta a középső rész megírására: „*ha már a fejét és lábát megcsináltad, kötelességed a derekát is megcsinálni, különben vétkezel isten és ember ellen*”. Arany nagykőrösi tanárkodása idején két változatába is belefogott a Toldi Miklós életének „derekát” tárgyaló műnek, ezeket az irodalomtörténet *Daliás idők I* és *Daliás idők II* néven tartja számon, s ezek szolgáltak alapul a végső formát csak jóval később elért *Toldi szerelmének*.

A *Daliás idők* második kidolgozásának egyik helyén, amikor az egész mű fontos kulcsjelenete zajlik – ugyanis Toldi itt bajvívó öltözetet cserél barátjával, s így annak javára szerzi meg Piroska kezét –, ekkor festi így a költő a lovagok díszes öltözetét:

*Ott acéliung habzik lovon és gazdáján,
Ott páncél dagad a bajnok szíve-táján,
Zárt sisakon nagy toll bokrosan imbolyog,
Drágakő csillámlik, arany ezüst sajog;*

1 *Váradi jegyzőkönyv*. Becses 13. századi nyelvemlék, amely főleg korabeli neveket tartalmaz.

2 Arany-kéziratok. *Archivum Musei de János Arany Nominati*, Nagykőrös, 1986, 27.

3 Idézi: Törös László: *Arany János Nagykőrösön*, Nagykőrös, 1978, 185.

Arany ezeket a sorokat a kézirat kezdetén lévő évszám szerint 1854-ben írta, ez év júniusában Tompa Mihálynak írott levelében is céloz erre: „*Reményem van a nyári szünetben valami nagyobbat állíthatni elő...*” Tehát ekkor már tudta, hogy a *sajog* ige nemcsak egyfajta kellemetlen érzést, hanem valaminek a fényességét, csillogását is kifejezheti.

Ezt az archaizáló nyelvi lehetőséget később egy másik történeti tárgyú művében, a *Buda halála* XI. énekében szintén fölhasználja, amikor Buda király udvarának élénkségét, gazdagságát, fényét így érzékelteti:

*Buda paripái, új elevenséggel,
Most összenyerítnek gyakori vendéggel;
Udvara sok füstjén megvődül az éhes;
Sűrög ami sűrű, sajog* ami fényes. (77. versszak)*

Az előző idézetnél nem, de itt Arany a megcsillagozott szóhoz jegyzetet is fűz: „*Ragyog. Régiesen. (»Sajog mint arany«) Arany J.*” Amint látjuk, itt nemcsak a régi jelentését adja meg a szónak: ‚ragyog‘, hanem zárójelben még három szót is odaír, és az idézőjel arra mutat, hogy e három szócska valamely műből származik. Mindez jól olvasható a *Buda halála* című alkotásnak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratából készült hasonmás kiadás⁴ *Jegyzetek* című részének 38. lapján, a nyomtatott részben pedig a 126. oldalon. (Egyébként ugyanígy látható ez a MTA Kézirattárában lévő kézirat⁵ is.)

4

A magyarázatokkal ellátott eddigi kiadásokban azonban nem találjuk nyomát annak, honnan való ez az idézőjelbe tett három kis szó: „*Sajog mint arany*”, de világos, hogy a költő mintegy bizonyítékul írta oda: valahol ezt így találta.

Úgy látszik, eddig a magyarázóknak nem tűnt föl, hogy ez a háromszónyi idézet nem másból való, mint a nevezetes *Szent László-énekből*, amely igen becses XVI. század eleji nyelvemlékünk. A nagy királyunkat dicsőítő verset a kézírásos *Peer-kódex* őrizte meg, ennek teljes szövege nyomtatásban a XIX. század második felében megjelent *Régi Magyar Kódexek* című könyvben⁶ található. Az idézet három szava ott korabeli írásmóddal, betű szerint így áll: *salyog minth aran’*.

Arany János azonban nem a kódexnek e teljes kiadásából ismerte az idézetet, már csak azért sem, mert ennek megjelenése előtt már tíz évvel előbb, 1863. május 6-án fejezte be a *Buda halála* kéziratát, és főntebb már láttuk, hogy még ennél is jóval előbb ismerte már és föl is használta a *sajog* szó elavult ‚fénylik, ragyog‘ jelentését.

De érdemes itt megállni, és egy pillantást vetni Arany Jánosnak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratára, illetve annak főntebb említett hasonmás kiadására. Ott a megfelelő helyen meglepő dolgot láthatunk: a verssor így olvasható: „*Sűrög ami sűrű, ragyog a mi fényes*”. Vagyis a ma használatos kifejezést írta először, később azonban a *ragyog* szót áthúzta, és a lapszélre javításul odaírta: *sajog*. A kézirat legvégén pedig ott találjuk a költőnek a *Buda halálához* készített, előbb már említett jegyzeteit, többek között a *joh*, a *jonhó*, a *ketten*; a *Gyöngyvér* szavakhoz, köztük ezt is pontosan így: *Sajog. Ragyog*.

4 Arany János: *Buda halála*, Keresztury Dezső utószavával, Helikon Kiadó, Budapest, 1988. (A mű nyomtatott betűs részében azt olvashatjuk, hogy itt „végleges” szöveg található. Ám sajnálatosan továbbviszi, sőt szaporítja az egyéb kiadásokban is meglévő sajtóhibákat: „sajog ami édes”! 147.)

5 Az adatot Tóth Gábor könyvtáros úrnak ezúton is köszönöm.

6 *Régi Magyar Kódexek*, Budapest, 1874, a MTA Nyelvtudományi Bizottságának kiadása, 96.

Régiesen. („*Sajog mint arany*”). Ha alaposan megvizsgáljuk a kéziratot, feltűnik, hogy a jegyzetek más, kissé vastagabb tollal készültek, nyilván utólag. Ha pedig visszalapozunk a versbeli *ragyog* szó áthúzásához, ott is ezt a vastagabb tollvonást látjuk, és természetesen a lapszélen lévő *sajog* szó is ugyanezt a vastagabb írásmódot mutatja. Tehát valószínű, hogy a költőnek a szöveg véglegesítésekor, amikor a jegyzeteket készítette, akkor jutott eszébe az évtizeddel előbb már alkalmazott *sajog–ragyog* jelentéskapcsolódás. Alátámasztja ezt az a tény is, hogy a *Buda halálát* a költő szinte „rohammunkában”, szokatlanul gyorsan alkotta meg, ugyanakkor pedig igen sok benne az utólagos javítás. Keresztury Dezső, a hasonmás kiadás gondozója a könyv Utószavában így fogalmaz: „A Buda halála *fogalmazványán nyüzsög a változtatás...*”⁷

5

Kérdés marad még az, hogy ha nem a *Peer-kódex*ből, akkor honnan ismerhette Arany a *Szent László-ének* szövegét.

A válasz nagy valószínűséggel ez: Toldy Ferenc összefoglaló irodalomtörténeti könyvéből.⁸ Ugyanis azt bizonyosan tudjuk, hogy Toldy Ferenc úttörő műve, a magyar irodalomtörténet-írásnak ez az első nagy teljesítménye Aranynek nagykőrösi tanár korában nélkülözhetetlen forrása volt. Sőt nemcsak magának, hanem diákjainak is. Bizonyítja ezt egy olyan levél⁹, amelyet 1858. február 24-én írt Lévay Józsefnek, Miskolcon élő költőbarátjának. Ebben tanítási módszereiről tájékoztatja Lévayt, beszámol a használt segédeszközöiről, s itt említi „Toldy irodalomtörténetét”, itt olvasható ez a fél mondat is, amely a diákokra vonatkozik: „...örömebb adom kezükbe Toldy Példatárát”.

S valóban – amint a Katona József Megyei Könyvtár példányában is látható – Toldy Ferenc említett könyvének II. kötetében találjuk a Példatár című részt. Ebben a szerző régi-régi irodalmi szemelvényeket is közöl, köztük a *Peer-kódex*ből az *Ének Szent László királyról* című verset is. Toldy a vers jegyzetében tudatja itt, hogy a kódexnek „mostanság holléte nem tudatik”, ezért nem az eredeti, régies írásmódban közli a verset, hanem a saját régebben kiadott¹⁰ „költészeti kézikönyvéből” így:

*Te dicsekedel királyi székedben,
Képed' feltették a' magos kőszálra,
Fénylik mint nap, salyog mint arany;
Nem elégszik senki tereád nézni.*

Toldy két megjegyzést fűz ehhez az idézethez. Az egyik a *sajog*hoz csak ennyi: „Ragyog”. Íme tehát Toldy Ferenc – akit a magyar irodalomtörténet-írás atyjának szoktak nevezni (egyébként orvos is volt: az ő nevét viseli ma a ceglédi kórház) – fejtette meg a versszöveg elavult szavának itteni értelmét, s jegyzetével hívta fel a figyelmet (minden bizonnyal Aranyét is) a szó régies értelmére. Érdeemes itt megjegyezni, hogy nagy szófejtő szótárunk¹¹ ezt a '*csillog, fénylik*' jelentést tartja a *sajog* ige eredeti értelmének, erre vannak régi nyelvi adatok, a legelső éppen az, amely a *Szent László-ének*ből való; a *sajog* szónak mai '*bizsergően fáj*' értelmére csak sokkal későbbi példákat ismer a nyelvtudomány.

7 i. m. 143.

8 Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*, Budapest, 1851.

9 Arany János *leveleskönyve*, vál., szerk., Sáfrán Györgyi, Budapest, 1982, Gondolat Kiadó, 426.

10 Toldy Ferenc: *Handbuch der ungarischen Poesie* I. 4.

11 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.*, Bp., 1967–1976. Akadémiai Kiadó III. 473.

Toldy Ferenc másik megjegyzése is tanulságos: „Itt azon érc szobra érintetik a nagy királynak, melyről az I. kötet 128. lapján emlékeztünk.” Ezen a lapon Toldy a régi magyar képzőművészet összefoglalásában olyan nevezetes épületeket és szobrokat sorol fel, amelyek a török kor pusztításának estek áldozatul, és köztük van „sz. László nagyszerű lovag szobra (1390), mely ércben és aranyozva szinte [= szintén] Váradon pompázott, míg 1660. [-ban] említett társai sorsában osztozott”.

Ma talán nem árt még két megjegyzést hozzátenni a fenti versidézethez. 1./ Az idézet elején a „képed” úgy értendő, hogy régi nyelvünkben ez *szobrot* is jelentett. 2./ Az utolsó sor mai értelme: Senki nem tud téged eléggé csodálni.

Szent Lászlónak e híres szobrát más versben is őrzi irodalmunk: a legelső név szerint ismert magyar (bár latinul verselő) költőnk, Janus Pannonius 1458-ban még látta, emlegeti is a *Búcsú Váradtól* címen ismert művében, s téli utazásához a szent király oltalmát kéri.

Sajnos mi már ezt az aranyozott szobrot nem csodálhatjuk.

Szent Lászlót és Arany Jánost igen.